

Юрій ЛАЗУТО,

*Надзвичайний і Повноважний Посланник,
Генеральний консул України в Гамбурзі (2002–2007)*

ДЕЩО З ПРАКТИКИ РОБОТИ В ДЕРЖПРОТОКОЛІ МЗС УКРАЇНИ

Анотація. У статті йдеться про досвід роботи начальника управління державного протоколу Міністерства закордонних справ України, Надзвичайного та Повноважного Посланника в Гамбурзі Лазуто Юрія Кириловича.

Автор ознайомлює з правилами дипломатичного протоколу, які ґрунтуються на принципі міжнародної ввічливості, поваги до всього, що символізує чи представляє державу. Дипломатичний протокол має міжнародні та внутрішні особливості й у всіх країнах його дотримуються приблизно однаково, хоча в деяких із них можуть бути свої невеликі відхилення, які випливають із соціального ладу, національних і релігійних звичаїв.

Ключові слова: правила протоколу, дипломатична майстерність, міжнародні відносини, престиж держави, Міністерство закордонних справ України.

I

На футболі та протоколі знаються всі. А що складного? Там біжи й бий, а там наливай і пий. Але, як сказав відомий румунський тренер Мірча Луческу, футболісти спеціалістів дуже мало. Усі ми згадуємо Валерія Лобановського, найкращого футбольного тренера, який створив команду-зірку «Динамо». У 2005 році збірну команду України під керівництвом Олега Блохіна, яка з першого місця у своїй групі вийшла до фінальної частини Чемпіонату світу 2006 у ФРН, називали командою-казкою. Її капітаном був Андрій Шевченко, який тепер як тренер вивів нашу збірну теж із першого місця до Євро–2020.

Так і в дипломатичному протоколі. Поважні дипломати з великим досвідом згадують Володимира Цибу, Олександра Тараненка, Олега Дяченка, керівника президентського протоколу Георгія Чернявського (він більше займався церемоніалом) й Олега Дяченка – мого першого наставника з дипломатичного протоколу в МЗС, хоча до того я майже десять років відповідав

за протокол у Київському об'єднанні Держкомтуризму СРСР, гендиректор якого Володимир Федорченко дуже багато уваги приділяв протокольним питанням, як і гендиректор ГДППу Павло Кривonos. Дипломатичний протокол – це на 80 відсотків виконання положень Віденської конвенції 1961 року про дипломатичні зносини та 1963 року про консульські зносини.

У «жіночому» протоколі можна відзначити Галину Науменко, Олену Якименко, Ірину Осауленко та Яну Скибінецьку – в усіх великий досвід роботи в закордонних дипустановах.

2006 року на Чемпіонаті світу з футболу збірна України двічі грала в Гамбурзі, де я очолював Генеральне консульство, яке сам і започаткував у 2002-му.

На першу гру в Берліні уряд ФРН офіційно запросив Президента України Віктора Ющенка. Запрошення було проігноровано, що з погляду протоколу є, м'яко кажучи, неприйнятним. Тож коли Ющенко виявив бажання приїхати на чвертьфінальну гру проти Італії в Гамбурзі, МЗС ФРН відповіло, що він може бути присутній на матчі лише як приватна особа. Тоді Посол України в Берліні Ігор Долгов звернувся до мене з проханням розв'язати проблему з владою федеральної землі Гамбург.

Треба зауважити, що свого часу, за домовленістю між керівниками МЗС України та Німеччини, я проходив тижневе стажування в Протокольному департаменті МЗС ФРН у Бонні та знав деякі нюанси взаємодії центральної влади й керівництва федеральних земельних урядів. Гамбург історично дуже прискіпливо ставився до Берліна. Коли в Берліні при владі була НС-ДАП (Націонал-соціалістична робітничка партія Німеччини), то в Гамбурзі дуже сильні позиції мали комуністи. Там, до речі, досі є площа Ернста Тельмана й однойменний музей.

Коли ж при владі у ФРН були соціал-демократи, то в Гамбурзі обирали ХДС / ХСС (Християнсько-демократичний союз і Християнсько-соціальний союз) та навпаки. Усе це й чимало іншого давало мені змогу сподіватися на позитивне розв'язання проблеми щодо гідної організації візиту нашого Президента. Після консультації з протоколом бургомістра до нас приїхав Григорій Токаревський, дуже активний і фаховий співробітник Адміністрації Президента України.

Разом із німецькою стороною було складено програму візиту, зустрічі й проведів в аеропорту. Було виділено броньований автомобіль і почесний ескорт. Виникли, звісно, і деякі труднощі, бо з Італії, наприклад, очікували двох осіб, а з нашим Главою Держави – тридцяти двох. Тож розмістити всіх у головній ложі виявилось неможливим. Частина довелося розміщати в ложі поруч.

У програмі також було передбачено зустріч Віктора Ющенка з першим бургомістром федеральної землі Гамбург Оле фон Бойстом, якого приблизно за рік до перемоги Помаранчевої революції було переобрано на ту саму посаду.

Аналізуючи його перемогу на виборах, фахівці відзначили, що одним із її чинників було й використання помаранчевого кольору на транспарантах, плакатах, гаслах. Цей колір приваблює на підсвідомому рівні – людина обов'язково озирнеться на помаранчевий, тільки-но він промайне десь на периферії зору.

Про це в травні 2004 я розповів Володимирові Герасимчуку, помічнику з міжнародних питань київського мера Олександра Омельченка. Згодом, коли в нього поцікавився, звідки помаранчевий у Ющенко, він відповів: «Сан Саніч знає, що робить».

На одному прийнятті я висловив вдячність фон Бойсту за колір, на що він зауважив: «Але як же ви в Україні це потужно розвинули!»

Цим кольором користувалися прихильники християнської демократії, підвалини правоцентристської ідеології якої заклав іще Папа Римський Лев XII понад століття тому. Якщо стисло, то квінтесенція її – християнська мораль і демократичні цінності. Основні ж принципи такі:

1. Персоналізм. Людина – особа зі свободою вибору. Пріоритет у її діяльності – захист і втілення моральних цінностей. Захист приватної власності.

2. Відповідальність. Людина відповідальна за своє оточення (сім'я, група, громада). А також відповідальна перед наступними поколіннями, перед суспільством – за владу.

3. Субсидіарність. Винахід християнських демократів. Невтручання держави в справи громади без прохання про це. Невтручання, але надання допомоги. Це базовий принцип функціонування ЄС, який закладено в договір про ЄС.

4. Демократичність. Це не «демагогія» і не анархія. Громада в центрі функціонування суспільства. Врахування інтересів громади – головне завдання демократії. Переважає концепція плюралістичної демократії (ідеологічний і соціальний плюралізм). Внутрішня демократія – запорука ефективного проведення реформ.

5. Соціальна справедливість як умова досягнення спільного блага. Її спрямовано на громаду, а не на індивіда. «Ні» – соціальній зрівнялівці. «Так» – гармонійному розвитку суспільства.

6. Солідарність. Взаємодопомога та взаєморозуміння. Співпраця, а не ненависть, у боротьбі з несправедливістю та нерівністю.

7. Револьюційність як сприйняття всього нового для досягнення ефективних результатів у боротьбі з тоталітаризмом і подоланням бідності й відсталості, щоби зникли агресивні режими та було встановлено чесні правила політичної боротьби.

8. Позаконфесійність, що дає можливість розвитку в будь-якому регіоні світу. Християнську демократію відмежовано від впливу релігії на її діяльність. Їй властива ідея примирення в міжконфесійних конфліктах.

Головне гасло ХДС – «Свобода, справедливість, солідарність». Основою економічних відносин християнські демократи бачать соціальну ринкову економіку. Вони виступають за взаємовигідну чесну торгівлю, збереження навколишнього середовища (стрімко розвивають сонячну та вітроенергетику, деякі великі міста забороняють в'їзд автомобілів на дизельному пальному, заохочуючи використання гібридних та електромобілів, відмовляються від використання атомної енергії).

Відколи Конрад Аденауер заснував партію ХДС у 1949 році, вона утримує провідні позиції в Німеччині. І не тільки. До Європейської народної партії, яка має більшість у ПАРЄ, належать 72 партії європейських країн, що сповідують її ідеологію.

Саме представники ХДС розробили та втілили економічні й соціальні реформи, які трансформували розбиту війною країну в стабільну державу з однією з найсильніших економік у світі та могутнім політичним впливом.

Члени ХДС були канцлерами ФРН сукупно понад 50 років. Перший – Конрад Аденауер (1949–1967), який походив із Рейнського регіону, тому, за його пропозицією, столицею свого часу був Бонн. Після нього був Людвіг Ергард (1963–1966) – «батько» західнонімецького економічного дива. Відтак – Курт Кізіґер (1966–1969).

Із 1969-го до 1982 року федеральний уряд очолювали члени СДПН (Соціал-демократичної партії Німеччини). Спершу – Віллі Брандт (1969–1974), який зняв напругу між країнами Східної та Західної Європи, за що здобув Нобелівську премію миру. Запам'ятали його ще й через скандал із НДР, коли 1974 року було викрито агента німецьких спецслужб Штазі Гюнтера Гійома, який працював особистим секретарем Канцлера. Після Брандта був Канцлер Гельмут Шмідт (1974–1982), уродженець Гамбурга. У 1962 році він, як сенатор із внутрішніх справ, залучив 25 тисяч солдатів до операції порятунку жителів міста від жахливого паводка [1]. Містяни називали його «повелителем потопу». Гельмут був сильним кризовим менеджером і мудрою людиною, і я кілька разів мав нагоду спілкуватися з ним у Гамбурзі.

Після невдалої спроби Шмідта організувати однопартійний уряд, його заступив Гельмут Коль (1982–1998), який був Канцлером рекордно довго – 16 років. Його історична заслуга – воз'єднання Німеччини та структурна відбудова колишньої НДР. Він був палким поборником об'єднаної Європи й п'ятикратним номінантом Нобелівської премії миру.

Гергард Шредер (СДПН) канцлерував із 1998 до 2005 року. За його правління ФРН уперше взяла участь у військових операціях НАТО, зокрема в Афганістані. А перебудова системи соцзабезпечення призвела до напруженості всередині партії та вуличних протестів.

Із 2005 року першою жінкою на посаді Федерального канцлера Німеччини стала Ангела Меркель, znana завдяки своєму прагматичному стилеві керування. Це за її ініціативою після аварії на Фукусімській АЕС у Японії Німеччина взяла курс на відмову від атомної енергетики.

Найвідомішою частиною образу Канцлерки Меркель є її піджаки всіх можливих кольорів і відтінків. До речі, про піджаки.

Після проходження практики в Протокольному департаменті МЗС Німеччини ще в Бонні я мав летіти додому через аеропорт Франкфурта. У нас було вдосталь часу, тож дорогою заїхали в Кельн, де в магазині великих розмірів я купив собі піджак. Продавець сказав, що в них інколи купував речі й сам Гельмут Коль. Коротеньку замітку про це надрукувала журналістка В. Бондаренко в газеті «Київські відомості». Після чого співробітники МЗС не давали проходу: «Маєте змогу отоварюватися там, де й Канцлер? Звідки стільки грошей?» А їх я заощадив із грошей на відрядження. Бо щодня спілкувався з кількома начальниками референтур та відділів, а один із них брав на день наді мною опіку й запрошував на обід. А вечеряв із кимось зі співробітників нашого посольства чи з Послом Юрієм Костенком, із яким ми були однокласниками й навіть сиділи за однією партою у 32-й середній школі в Києві.

За кількістю працівників німецький протокол тоді значно переважав наш (93 особи проти 15). Кожен із них відповідав за свою ділянку роботи: хтось – за прапори, інший – за сувеніри, решта опікувалися запрошеннями, транспортом, розміщенням, зустрічами-проводами. У нас же всі – «багатоверстатники». Я брав участь і в роботі з делегацією південнокорейського Міністра закордонних справ. В аеропорту мене представили в лінійці тих, хто зустрічав делегатів, щоправда, тільки за прізвищем. А через день було релігійне свято Вознесіння. Проводити делегацію попросили мене й тоді стажерку МЗС ФРН Сабіне Штьор (пізніше вона відповідала за протокол у Посольстві ФРН в Україні. Весь зв'язок (мобільний і рація) у протокольній машині були в неї.

Попереду – поліцейський автомобіль супроводу, за ними їхали охорона й кортеж делегації. В аеропорту було заплановано пресконференцію, а ми трошки запізнювалися. Під час переїзду з однієї федеральної землі до іншої поліцейські автомобілі супроводу мінялися, зв'язок не спрацьовував і ми не могли второпати, за чією машиною слідуємо. Перед в'їздом на летовище супровід пішов кудись праворуч, а наш водій сказав, що є коротший шлях, тож ми вирішили їхати прямо, бо спізнювалися на пресконференцію.

Після цього керівниця охорони з кримінальної поліції Бонна добряче ганила Сабіне Штьор, пообіцявши написати листа до МЗС щодо неможливості її подальшої роботи на дипломатичній ниві. Довелося взяти провини на себе, пояснити, що в нас усе вирішує протокольна служба й

рішення скоротити маршрут через запізнення було моїм. Удався й до лестоців. Інцидент було вичерпано. Це приклад того, яким важливим є гарний зв'язок у протоколі.

Нині зі зв'язком таких проблем уже не знають, але під час першого візиту Канцлера Гельмута Коля в Україну мобільного зв'язку майже не було, тож покладалися на радіозв'язок служби охорони.

Відповідно до програми мали їхати з Канцлером од резиденції на Липській до Маріїнського палацу на зустріч із Президентом України Л. Кучмою. Їхати півтори-дві хвилини. Однак раптом підійшов охоронець і повідомив, що нашого Президента ще немає, треба дочекатися сигналу. Знаючи про схильність гостя до спілкування з людьми на вулицях, звертаю його увагу на невеличкий натовп, який прагне з ним поговорити. Аж тут нас наздоганяє спітнілий співробітник протокольної служби Президента України, запитуючи, чому ми не їдемо. Тим часом охорона зв'язатися з нами не може.

Запросив Гельмута Коля до автомобіля, він із ледь помітною усмішкою спитав: «Що? Приїхав?» А наше спізнення я поясняв тим, що Канцлер хотів поспілкуватися з киянами.

Не менш важливим є і контроль часу. Недарма Георгій Чернявський завжди запитував у представників передових груп не тільки точний час прибуття літака, а й о котрій годині та хвилині буде відчинено його двері. Хоча на практиці багато залежало від того, як швидко члени супроводу делегації розсядуться в автомобілі. А відповідальний за зустріч протоколіст міг регулювати швидкість кортежу: прискоритися, щоби надолужити кілька хвилин, чи пригальмувати на шляху з аеропорту «Бориспіль» до Києва.

Здебільшого лідери держав, які відвідували з візитами нашу країну, діяли за принципом Людовика XIV: «Точність – увічливість королів».

Були й випадки, коли хвилюватися доводилося не тільки за чіткість виконання програм перебування, а й за свою кар'єру. У 2001 році на вшанування тодішнього Дня перемоги (із 2016 року – День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні) зібралися президенти країн СНД. А от літак РФ із Путіним прибув майже на 40 хвилин пізніше, тому везти делегацію в резиденцію було запізно, а в Палац «Україна», де було заплановано святкові заходи, – зарано. Тож я попросив Президента РФ підійти до преси, хоча це було не за програмою. Той іще був демократом, тож погодився – хвилин десять спілкувався із журналістами, які ставили йому непрості запитання.

Треба було якось компенсувати ще двадцять хвилин – запропонував поїхати до пам'ятника засновникам Києва біля моста Патона, але дістав відмову від особистих охоронців Президента Росії, а відтак і погрози звільнення з посади за «ламання» програми. Таким фортеlem колись довелося

користуватись і під час візиту Президента Молдови Володимира Вороніна, коли Петро Порошенко, тоді ще депутат Верховної Ради, перервав екскурсію фабрикою «Рошен» на півгодини раніше. Тож імпровізованим наступним пунктом програми стали відвідини пам'ятника Кію, Щекові, Хориву та їхній сестрі Либеді й милування дніпровськими краєвидами.

На жаль, і не всі керівники нашої країни були пунктуальними особистостями. Багатьом відома схильність до запізнь у Віктора Ющенка, який змушував себе чекати, а відтак ображався на протокол.

Узірцем чіткості й дотримання слова був Прем'єр-міністр України Євген Марчук, якого я ледь не підвів під час його візиту до Відня. Прибувши до столиці Австрії на добу раніше, я зі секундоміром прорахував час їзди від готелю до офісу Канцлера, проте не зважив на те, що ми будемо з поліцейським супроводом. Наступного дня двоє поліцейських на мотоциклах так спритно впоралися з дорожнім рухом, що ми приїхали на п'ять хвилин раніше. Добре, що я перед тим бачив дуже цікаву музейну кімнату навпроти кабінету Канцлера, тож запропонував прем'єрові подивитися її – нібито тому ми й приїхали трішки раніше. Євген Кирилович усе зрозумів, але вдав, що не помітив, і навіть подякував мені.

Ще одна деталь, якою мене вразив Євген Марчук. Під час візиту до Естонії перемовини відбувалися з перекладом українсько-англійсько-естонською. Пресконференція – у тому ж форматі. Й от, слухаючи переклад своїх слів, прем'єр каже англійською: «На жаль, мене неточно переклали», – і відповідає англійською далі.

Узагалі коректний переклад на найвищому рівні – велика відповідальність. На тристоронніх зустрічах Путін–Кучма–Шредер московські перекладачі відмовлялися від роботи, позаяк боялися зауважень «шефа», і виставляли нашого, тоді найкращого, – Олександра Берченка.

Мені самому інколи траплялося перекладати Гельмута Коля в Одесі, коли він ішов у натовп і нашу перекладачку (Надію Комарову) відтіснили. Під час прогулянки на катері акваторією Одеського порту Канцлер поцікавився, які страви будуть на обід (його небайдужість до їжі є славнозвісною) у ресторані морського порту. Я спитав про це в тодішнього Одеського міського голови Едуарда Гурвіца, а він по-одеськи відповів, що «буде все». Як я це поясню високоповажному гостю? А так і пояснив. І справді, на офіційному обіді для гостей було все й навіть більше. Важко уявити страву, якої не було. Потім од першого заступника мера Одеси Анатолія Ворохаєва я дізнався, як вони залучали кошти на цей захід у місцевих бізнесменів. Візит до Одеси німецькі колеги згадували ще довго. Колишній директор школи Анатолій Іванович Ворохаєв був прекрасним організатором. До речі, дуже справний у питаннях протоколу ще один ексдиректор школи, а нині консул у Польщі Віталій Максименко.

II

На тій підставі, що правила дипломатичного протоколу засновано на принципі міжнародної ввічливості, яка передбачає додержання шани та поваги до всього, що символізує та представляє державу, треба дотримуватися цих правил в усьому, зокрема й у відповідності одягу на офіційних заходах.

Зверніть увагу на парламентаріїв західних країн чи США – усі в темних костюмах, білих сорочках, краватках. Так вони демонструють власну повагу не тільки до колег, а й до своїх виборців. Якось, у середині 90-х років, Президент РФ Борис Єльцин проводив із Президентом України зустріч у Сочі, яку було анонсовано як зустріч «без краваток», що неабияк здивувало представників дипкорпусу в Україні. Зрозуміло, що так хотіли продемонструвати тісніші, ніж протокольні, стосунки між країнами й главами держав, але де ж міжнародна ввічливість?

Дуаеном дипкорпусу тоді був Грач Гамлікович Сілванян, Посол Вірменії, людина з великим почуттям гумору. Він запросив до себе в резиденцію кількох послів і зустрів їх сидючи, закинувши ногу на ногу в туфлях босоніж, зі словами: «У них зустріч без краваток, а в нас – без шкарпеток».

Дотримання офіційного дрес-коду обов'язкове для співробітника протоколу. Часом це було непросто: виїжджаєш на зустріч о шостій ранку, бо до прибуття літака треба все перевірити, зокрема килимок до трапу, привезти прапор країни гостя, правильно розмістити кортеж, а далі – за програмою десь до дев'ятої-десятої години вечора. Тому я брав із собою сорочку для зміни й декілька краваток – що темніший вечір, то світліша краватка. Траплялося й кілька днів поспіль працювати, не повертаючись додому.

2001 року до України з дводенним офіційним візитом прибув Президент Таджикистану Емомалі Рахмон (тоді ще Рахмонов). 6 червня за програмою перебування я супроводжував делегацію до Львівської області. У другій половині дня вони вилетіли на Батьківщину.

Наступного дня до Львова прибула делегація Міністерства закордонних справ Польщі на чолі з Владиславом Бартошевським. День делегати провели в перемовинах із керівництвом міста й області. На ранок 9 червня ми прибули до Києва, де я передав делегацію своєму заступникові для подальшого супроводу, а сам лишився в аеропорту зустрічати Прем'єр-міністра РФ Михайла Касьянова.

На перемовини до нього в резиденцію на Липській приїхав наш Міністр закордонних справ Анатолій Зленко (за протоколом, до старшого за рангом гостя прибуває менший за рангом із країни перебування). Побачивши мене, Анатолій Максимович спитав: «А чому це я тебе три дні

на роботі не бачу?» За годину й двадцять хвилин, які було заплановано для переговорів, я встиг приїхати додому, прийняти душ, перевдягнути-ся й вирушити далі супроводжувати делегацію за програмою, зокрема на обід і вечерю, де за російськими традиціями доводилося й чарчину випити. До речі, із цим дипломатові треба бути особливо уважним. Як колись сказав наш міністр Геннадій Удовенко: «В МЗС я навчився їсти стоячи й працювати випивши». Звісно, після прийняття чи роботи з делегацією треба було написати звіт – із ким спілкувався, які питання порушували, до чого співрозмовник виявляв найбільший інтерес, яку інформацію було доведено до нього. Тому обережність під час уживання алкоголю має бути виняткова, бо й вас хтось побажає розкрутити на службову інформацію. Мене спитали, чи це правда, що можу випити майже літр горілки, а тоді пити ще. Справді, подеколи випадало відвідати два-три прийняття, а відтак ще й зустрітися з друзями, яким я розповідав, що, як шеф протоколу, мав випивати з кожним послом чи керівником іноземного представництва хоч по десять грамів горілки, а потенційних почарківців більш ніж сто, от і виходить, що літр уже випив, тому пожалійте мене й багато не наливайте. Насправді ж було так, що в одній руці я тримав міцний напій, в іншій – склянку з водою, бажано кольоровою, і, зробивши вигляд, буцімт запиваю водою, виливав туди з рота горілку. Ну й не з кожним же окремо п'єш, а відразу з кількома, причому можна лише цокнутися чи підняти фужера трошки догори, зазирнувши співрозмовникам у вічі, а їсти піти до наступної компанії.

Представник протоколу має бути наполегливим і не боятися вимагати від керівників і членів делегації чіткого дотримання програми перебування. У липні 2001 року до Києва з робочим візитом прибув Міністр закордонних справ РФ Ігор Іванов. Їхав він в одному автомобілі з Послом Росії в Україні Віктором Черномирдіним, як за всіма правилами й буває: тоді дипломат має можливість повідомити гостю актуальну інформацію щодо країни перебування. Спершу кортеж поїхав до резиденції посла під Києвом. Там вони продовжили бесіду і, за російським звичаєм, присіли відзначити зустріч. На мої сигнали про необхідність за програмою виїжджати до українського МЗС, де мали відбутися перемовини з нашим міністром, реагували якось мляво, тоді запросили до столу й мене, але довелося, відкинувши доброзичливість, наголосити, що порушення термінів спричинить по собі цілу низку збоїв у денному розкладі не тільки міністра, а й нашого прем'єра, а також Президента України. Вимушені були їхати дуже швидко, добре, що в супроводі міліцейського автомобіля. Запізнення було незначне, і Віктор Черномирдін сказав Анатолієві Зленку: «Ну в тебе протоколіст і цербер». Але я не сприйняв це як образу, бо він прихильно ставився до мене, ще відколи

відвідував Україну як Прем'єр-міністр РФ: тоді під час офіційного обіду я, на прохання керівника охорони Президента Л. Кучми, написав для іронічного тосту вірша:

*«В России нету больше дыр –
Ведь с ними дядька Черномыр.
Но чтобы стать еще могучей –
Не надо ссориться им с Кучмой».*

Не треба ніяковіти ні перед ким, яку б посаду не обіймала людина. Якось під час поїздки Папи Римського Івана Павла II до Львова делегація, до якої входили кардинали та інші найвищі ієрархи католицької церкви, дуже повільно збиралася й запізнювалася на черговий захід. Тож я підійшов до старшого групи у вестибюлі готелю. «Темпо, темпо, per favore!» – стукаючи пальцем по годиннику, попросив я італійською. А відтак продублював англійською: «Quickly, quickly, please!» На наступний захід приїхали без запізнення. Використання рідної мови гостя завжди викликало дружні почуття з боку іноземців. Хоча б декілька слів привітання, подяки, вибачення, прощання.

У міжнародних відносинах дотримання норм протоколу не тільки важливе, а й обов'язкове. Їх порушення чи нехтування ними може завдати шкоди не лише честі й гідності окремих осіб, а й престижу держави.

Практичні приклади застосування норм протоколу, зазначені в цій статті, можуть допомогти дипломатам у підвищенні їхньої кваліфікації та дипломатичної майстерності.

---

1. Дрейдинк Г. История Гамбурга: Февральский шторм [Электронный ресурс] // У нас в Гамбурге. 1 апреля 2015. Режим доступа: <https://cutt.ly/ZyVNNIS>